

PETRA MUTLOVÁ

***SED PRUGDULOR, FINIS SINE FINE: O EDICI APOLOGIE
MIKULÁŠE Z DRÁŽĐAN****

***Sed prugdolor, finis sine fine: On the Edition of Nicholas of Dresden's
Apologia***

Based on the example of the Apologia by Nicholas of Dresden, a treatise written in July 1415 as a reaction to the prohibition of the lay chalice issued by the Council of Constance, the article discusses certain aspects and difficulties of textual criticism. It presents several so far unstudied manuscript details that may help discover valuable information about the function of the texts and their later reception. It also examines the limits of textual criticism and the problems of constructing a stemma of theological texts with a rich textual tradition. It shortly discusses certain orthographical peculiarities which are traditionally disregarded in critical editions, but which can – upon closer examination – reveal valuable details about the author and the function of the text.

Key words:

medieval codicology, manuscripts, medieval Latin, Hussitism, Utraquism, Nicholas of Dresden

Na začátku třetího tisíciletí by se mohlo zdát, že tak marginální disciplína, jakou je vydávání středověkých latinských literárních památek, nebude atraktivním tématem pro mladé generace badatelů. Opak je však překvapivou pravdou a dokonce se zdá, že tento vědní obor prochází jakýmsi přerodem a zaznívají dokonce i volání po definicích nových paradigmat. V souvislosti s probíhající digitalizací rukopisných památek, které se tak stávají jednoduše a snadno přístupné, se ediční práce otevírá široké šká-

* Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Masarykovy univerzity v Brně MSM 0021622426 *Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura* a s podporou grantu GAČR 405/08/P294.

le zájemců. Nadto nové trendy katalogizace a elektronické zpřístupňování rukopisů, které jsou horlivě diskutovány v knihovnických a archivářských kruzích a které se někdy nepřesně ztotožňují s vydáváním textů, také přispívají ke zvýšení atraktivity práce s rukopisy u badatelské veřejnosti. Stále modernější potřeba interdisciplinárních přístupů má za následek, že vycházejí edice různého typu často pouze jako doplněk k obecně historickým, filozofickým, teologickým, uměnovědným a dalším pracím. Právě nově se etablojící generace vydavatelů z těchto oborů, kteří disponují základními znalostmi nutnými pro práci s rukopisným materiálem, stav poznání středověkých písemných pramenů značně posunula. Nicméně pokud jde o vlastní kodikologickou a textověkritickou práci, mají tito badatelé tendenci jisté rukopisné detaily nepřiměřeně nadhodnocovat či naopak podstatně přehlížet. Některými problémy spojenými s tradiční ediční prací se bude tento příspěvek zabývat.

Následující řádky se na příkladu jednoho konkrétního textu pokusí naznačit, jak existence v obecné rovině dosud nezkoumaných rukopisných detailů může napovědět mnohé o funkci a následné recepci textů. *Finis sine fine* poslouží jako motto pro diskusi o základním elementu tradiční ediční práce, tedy o přehodnocování textové tradice díla dochovaného v početných exemplářích a o stanovování genetických vztahů mezi rukopisy, jejichž kompletní zachycení v textověkritickém aparátu dnes bývá někdy nazíráno téměř jako nadbytečné. V krátkém exkurzu pak na tvaru *prugdulator* bude ilustrováno, o co všechno naopak může středolatinšská filologie přicházet při nezachycování výjimečných ortografických zvláštností, které se tradičně jako grafické varianty v edicích neobjevují.

Geneze *Apologie* a její místo v soudobé literární produkci

Jako modelový příklad poslouží text nazývaný *Apologie neboli O konkluzích doktorů z Kostnice o přijímání podobojí*.¹ Jedná se o latinský text, který vznikl během července až srpna 1415 jako reakce husitské strany na zákaz kalicha publikovaný kostnickým koncilem 15. června 1415. Autorem *Apologie* je Mikuláš z Drážďan, přívrženeц husitů pravděpodobně německé národnosti, jenž působil zhruba od roku 1412 v Praze a společně s Jakoub-

¹ Název není přesně rukopisně fixován a vyskytuje se pochopitelně více variant. Počeštěná verze *Apologie*, která bude v článku používána, přešla do širšího povědomí. Latinský název spisu nejčastěji zní *Apologia pro communione plebis sub utraque specie contra conclusiones doctorum in Constantiensi concilio* nebo *De conclusionibus doctorum in Constancia de materia sanguinis*.

kem ze Stříbra se aktivně zapojil do teoretického zdůvodnění utrakvismu.² Ve své tvorbě se sice Mikuláš věnoval i řadě dalších tehdy aktuálních problémů, jakými byly například otázka přísahy, očištění či úroků. Utrakvistické téma, v rámci tehdejších polemik jedno z nejevýbušnějších a nejatraktivnějších, což ilustruje i následné přijetí kalicha za jeden z hlavních symbolů celého husitského hnutí, bylo ovšem nosným tématem Mikulášovy literární produkce.

O kalichu probíhala v Praze teoretická diskuse již od roku 1414, o níž dnes díky zpřístupnění základních textů známe mnoho chronologických i obsahových podrobností.³ V kontextu zdůvodnění požadavku nutnosti laického kalicha sice *Apologie* nepřináší teologicky mnoho nového materiálu a spíše rozvíjí již rozpracované utrakvistické autority, nicméně soudě dle patnácti doposud nalezených středověkých kopií je nejrozšířenějším textem ze všech Mikulášových nejen utrakvistických děl. Zřejmě hrála významnou roli v době po kostnickém odsouzení kalicha – řečeno moderní terminologií byla *Apologie* ve své době dílem velmi populárním a poměrně dlouhou dobu se udržela na pomyslném žebříčku *top-ten* opisovaných textů.⁴

Apologie je textem poměrně rozsáhlým a pro pochopení jeho struktury, která bude analyzována v následujícím rukopisném exkurzu, je třeba se podrobněji zamyslet nad složitou cestou, která vedla k jeho vzniku. Jak bylo řečeno, je reakcí na zákaz laického kalicha vydaný kostnickým koncilem, a proto se v ní odráží polemiky, které vznikly v souvislosti s debatou o utrakvismu na zmíněném fóru. Koncil v Kostnici se přijímáním podobojí zabýval jako jedním z mnoha aspektů obžaloby Čechů z hereze. Z podpory utrakvismu byl původně obviněn i Jan Hus, který však s touto novinkou

² Biografické údaje Mikuláše z Drážďan a starší teorie přinášející odlišné interpretace shrnuje Š m a h e l , František: *Husitská revoluce II*. Kořeny české reformace. Praha 1996², s. 59–61. Dlouhá léta se touto postavou zabývá i R. Cegna, jehož poslední studie rovněž zachycuje Mikulášovy životní osudy, srov. C e g n a , Romolo: *Il Tractatus de iuramento di Nicola della rosa Nera*. Aevum. Rassegna di scienze storiche linguistiche e filologiche 82/2, 2008, s. 429–462. Nejnověji je třeba upozornit na skutečnost, která doposud unikala pozornosti badatelů, a to, že Mikuláš studoval v letech 1402–1405 na univerzitě v Erfurtu, kde získal titul bakaláře: *Das Bakkala-renregister der Artistenfakultät der Universität Erfurt 1392–1521*. Hrsg. von R. C. Schwinges – K. Wriedt. Jena – Stuttgart 1995, s. 11.

³ Souhrnně k problematice zavedení utrakvistické praxe v Čechách na počátku 15. století srov. K r m í č k o v á , Helena: *Studie a texty k počátkům kalicha v Čechách*. Spisy Masarykovy univerzity v Brně. Filozofická fakulta 310. Brno 1997.

⁴ Text *Apologie* je doposud přístupný pouze ve starém tisku, otištěném na základě jediného rukopisu: *Magnum oecumenicum Constantiense concilium* 3. Ed. H. von der Hardt. Francofurti et Lipsiae 1698, col. 591–657. Kritickou edici v současnosti do tisku připravuje autorka článku.

mnoho společného neměl.⁵ Na sepsání článků původní obžaloby Michaela de Causis, v níž je Hus nařčen z podpory kalicha, se podílel i bývalý Husův přítel Štěpán Páleč, jenž mohl poskytnout Michaelovi relevantní informace z Čech.⁶ Podrobněji se koncil touto záležitostí začal zabývat až v dubnu roku 1415. Na základě stížnosti podané Janem Názem, který 8. dubna koncil informoval o tom, že v Čechách se svátost oltářní nosí v láhvích a nesvěcených nádobách a že je při manipulaci s ní překračována celá řada nařízení,⁷ přistoupil koncil k podrobnému prozkoumání této problematiky. Jako podklad pro zkoumání uvedených obvinění byl sněmu předložen Jakoubkův utrakvistický traktátek *Pius Iesus*.⁸ Ten analyzoval ve zprávě nazvané *Confutatio Iacobi de Misa* vídeňský teolog Petr Zach z Pulkavy, jenž své dobrozdání shrnul do 11 konkluzí, ve kterých oproti Jakoubkovi zdůraznil, že církev má právo měnit zvyky prvotní církve a odmítnul tak Jakoubkův poukaz na nelegitimně zavedenou praxi při přijímání svátosti.⁹ Poté Pierre d'Ailly zredukoval tyto konkluze neboli vývody do šesti kratších bodů, ke kterým připojil svoje tři další odmítavá stanoviska,¹⁰ a tento text

⁵ K e j ř , Jiří: *Husův proces*. Praha 2000, s. 137–199; K o t y k , Jiří: *Spor o revizi Husova procesu*. Praha 2001; srov. také K o l e s n y k , Alexander: *Hussens Eucharistiebegriff*. In: Jan Hus zwischen Zeiten, Völkern, Konfessionen. Hrsg. von F. Seibt. München 1997, s. 193–202; M i e t h k e , Jürgen: *Die Prozesse in Konstanz gegen Jan Hus und Hieronymus von Prag – ein Konflikt unter Kirchenreformern?* In: Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter. Hrsg. von F. Šmahel unter Mitarbeit von E. Müller-Luckner. Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 39. München 1998, s. 147–167. Přehledně kostnickou debatu o kalich až do jeho odsouzení zachycuje i G i r g e n s o h n , Dieter: *Peter von Pulkau und die Wiedereinführung des Laienkelches. Leben und Wirken eines Wiener Theologen in der Zeit des großen Schismas*. Göttingen 1964, s. 150–153.

⁶ Články Michaela de Causis vydal Palacký, František: *Documenta Mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403–1418 motas illustrantia*. Pragae 1869, s. 194–199. Srov. též K e j ř , Jiří: *Z počátků české reformace*. Deus et gentes 6. Brno 2006, s. 119. O zprávách z Prahy mluví i Jakoubek ve své staročeské *Zprávě*, kterou k vydání připravili Č e j k a , Mirek – K r m í č k o v á , Helena: *Dvě staročeská utrakvistická díla Jakoubka ze Stříbra*. Brno 2009, s. 93, kde i více o pozadí Pálčovy iniciativy.

⁷ *Acta concilii Constantiensis* 4. Ed. H. Finke. Münster 1928, s. 511–513.

⁸ Vydal jej K a d l e c , Jaroslav: *Literární polemika mistrů Jakoubka ze Stříbra a Ondřeje z Brodu o laický kalich*. AUC–HUCP XXI/2, 1981, s. 80–87.

⁹ Jeho odpověď je otištěna v G i r g e n s o h n , D.: *Peter von Pulkau*, s. 217–250.

¹⁰ Pod názvem *Theologorum Constantiensis concilii conclusiones contra Jacobum de Misa et eius doctrinam de communione plebis sub utraque specie* byl text vydán v *Magnum oecumenicum* 3, col. 586–592; srov. novější vydání v *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* 28. Ed. G. D. Mansi. Florentiae 1784, col. 157–160.

se posléze stal podkladem pro oficiální zákaz kalicha, jenž byl publikován dekretem *Cum in nonnullis*.¹¹ Na něj tedy Mikuláš ve své *Apologii* reaguje a za základ pro svoji kritickou analýzu si vzal právě traktát neboli konkluze shromážděné d'Aillym. Jejich struktura tedy zásadně ovlivnila i strukturu *Apologie* – proto je rozdělena do šesti konkluzí, homogenní části *Apologie* je i text kostnického dekretu a teprve po něm je připojen útočný závěr. Toto rozdělení je různým způsobem reflektováno i v dochovaných rukopisech *Apologie* a bude o něm ještě řeč.

Rozhodnutí sněmu vyvolalo v Čechách pochopitelně řadu bouřlivých reakcí jak ze strany kališnické, tak i protiutrakvistické. Literární polemika o nutnost laického kalicha, která v té době v Čechách stále probíhala, tuto skutečnost pochopitelně refleктоvala.¹² Zmiňuje se o ní také korespondence mezi účastníky koncilu a adresáty v Čechách a dále několik kratších, většinou anonymních reakcí dochovaných jen v nepočetných exemplářích.¹³ Z Kostnice se na obranu dekretu ozvalo také několik hlasů, ale ani jejich dochování neukazuje na přílišnou odezvu.¹⁴ Za přímou odpověď na kostnický dekret ve formě uceleného literárního díla lze pokládat pouze dva spisy, Mikulášovu *Apologii* a Jakoubkovu *Zprávu, jak Sněm konstanský o svátosti večere Kristovy nařídil*.¹⁵ S jedinou výjimkou se všechen výše zmíněný materiál dochoval v počtu jednoho až maximálně čtyř exemplářů, což je i při předpokládaných

Text byl původně vydán jako anonymní, za autora byl někdy považován Jean Gerson i další. Nově se W. Brandmüller pokusil doložit, že znění konkluzí i dekretu stylizoval Pierre d'Ailly, srov. Brandmüller, Walter: *Das Konzil von Konstanz 1414–1418 I. Bis zur Abreise Sigismunds nach Narbonne*. Paderborn – München – Wien – Zürich 1991, s. 368.

- 11 Vydán v *Conciliorum oecumenicorum decreta*. Ed. J. Alberigo et al. Bologna 1973³, s. 418–419.
- 12 Jedná se především o polemiku mezi Havlíkem, Petrem Paynem, Jakoubkem, Ondřejem z Brodu, Mikulášem z Drážďan a dalšími, která probíhala již od roku 1414, ovšem některé texty s ní spojené vznikly až po kostnickém zákazu. Dataci jednotlivých textů podrobně rozebírá Krmíčková, H.: *Studie a texty*, s. 16–46, nověji k chronologii příslušných polemik t a ž: *Jakoubkova utrakvistická díla z roku 1414*. In: Jakoubek ze Stříbra. Texty a jejich působení. Vyd. O. Halama – P. Soukup. Praha 2006, s. 171–181.
- 13 Srov. například Novotný, Václav: *M. Jana Husi korespondence a dokumenty*. Spisy M. Jana Husi 9. Praha 1920, s. 286–289, 294–295.
- 14 Právo koncilu přijmout nová nařízení a jejich obecnou platnost sepsal i Jean Gerson a Jan Hildessen. Gersonův traktát je otištěn v *Magnum oecumenicum* 2, col. 470–485; Hildessenův spisek dosud nebyl vydán, srov. Sedlák, Jan: *Počátkové kalicha*. Časopis katolického duchovenstva 55/80, 1914, s. 75.
- 15 Edice této *Zprávy* a její analýza je dostupná v Čejka, M. – Krmíčková, H.: *Dvě staročeská utrakvistická díla*, s. 89–108.

ztrátách rukopisných knih množství nepříliš velké. V tomto kontextu zaujme vysokým počtem dochovaných kopií právě Mikulášova *Apologie*, o níž se proto dá předpokládat, že byla velmi populární.

Jakoubek svoji staročeskou *Zprávu* napsal v přibližně stejné době jako Mikuláš *Apologii*, nicméně *Zpráva* je mnohem kratší, dochovala se v jediném exempláři a reaguje pouze na dekret *Cum in nonnullis*. Ten Jakoubek rozebírá a vyvrací kousek po kousku tím, že zdůrazňuje nadřazenost Božího zákona proti lidským nálezkům. Celkově je jeho argumentace spíše emotivní a nepochybně byla určena laickému publiku. Na rozdíl od ní *Apologie* zevrubně rozebírá celý text *Conclusiones*, jehož geneze sahá přes Petřův traktát *Confutatio Jacobi de Misa* až k Jakoubkovu *Pius Iesus*, a její pochopení vyžadovalo orientaci v proběhlé teologické polemice o kalich. Je tedy zřejmé, že *Apologie* byla určena někomu zcela jinému než *Zpráva*, konkrétně vzdělanému univerzitnímu publiku, které mohlo ocenit minuciózní logickou analýzu a finesy Mikulášovy argumentace. I pro poučeného čtenáře byl však text dosti složitý a kvůli přehlednosti jej bylo třeba jasně strukturovat. Z toho důvodu byl text v rukopisech rozdělen do menších celků označených na okrajích číslicemi, které byly kombinovány s margináliemi glosujícími obsah těchto úseků, tedy na tehdejší dobu standardním způsobem. Ojedinelým příkladem následné práce s textem a jeho strukturou je ovšem tematický rejstřík k textu *Apologie*, který se v jejím případě dochoval v jediném rukopise. Tento rejstřík poskytuje unikátní pohled do problematiky recepce a funkce textu a zaslouží si podrobnější představení.

Exkurz 1.: Marginálie a tematický rejstřík

V pražském univerzitním rukopise sg. VII E 27 pocházejícím z doby po roce 1420 se dochoval věcný rejstřík vztahující se k textu *Apologie*.¹⁶ Rejstřík je zpracován tak, že pomocí krátkých glos tematicky odkazuje na místa probíraná v textu, která jsou v rámci textu vypsána *in margine*. Tyto glosy jsou dále abecedně seskupeny pod písmena A–P, která jsou také vyznačena na okrajích. V rejstříku jsou pak tyto odkazy seřazeny abecedně pod příslušnými červenými iniciálami, ke kterým je navíc přiřazeno písmeno odpovídající jejich výskytu v textu dohromady s odkazem na příslušnou konkluzi. Několik málo marginálních odkazů se však patrně díky nepozornosti v rejstříku neobjevilo a nadto marginální glosy zapsané na posledních třech foliích, kde začíná poslední úsek označený písmenem P, nejsou až na dvě výjimky indexovány, i když se jich zde vyskytuje větší množství. V jednom

¹⁶ Národní knihovna Praha. Sg. VII E 27, f. 70r.

případě se naopak v rejstříku vyskytuje glosa, která se nikde v textu nečte, a lze proto předpokládat, že oříznutím došlo ke ztrátě dalších glos. Glosy jsou spíše jednoslovné, u delších bývají diskrepance mezi zněním *in margine* a rejstříkovým, ale vždy je zřetelná autorova dobrá orientace v textu a porozumění mu, často je totiž významově stejná glosa indexována na více místech s relevantním obsahem.

Poněkud matoucí jsou však odkazy na konkluze. Jak bylo řečeno, struktura *Apologie* byla poplatná šesti konkluzím shromážděným Pierrem d'Aillym. V rámci každé z nich se proto vyskytují dvě číslované části, z nichž jednu tvoří názor kostnických teologů podložený relevantními autoritami, druhou pak Mikulášovy protiargumenty. První konkluze ovšem obsahuje 12 kratších částí, od druhé do šesté se vyskytují již pravidelně jen dvě. Následující tři připojené argumenty d'Aillyho v *Apologii* proto spadají pod úseky s číslem 23, 25 a 27, k nimž se vztahují opět Mikulášovy protiargumenty (tj. čísla 24, 26, 28). Homogenní částí *Apologie* je text kostnického dekretu a útočný závěr *Apologie*, které již očíslovány nejsou.

V rejstříku se sice objevují odkazy na *prima až sexta conclusio*, ovšem jejich rozdělení zcela neodpovídá konkluzím v textu *Apologie*. Písmeno A odpovídá první konkluzi textu, B druhé, C a D třetí, E sice spadá pod třetí konkluzi, ale v rejstříku se objevuje jako čtvrtá, F a G jsou správně zařazeny pod čtvrtou konkluzi, H pod pátou, I a K pod šestou. Zbytek je indexován pod šestou konkluzí i přesto, že patří jinam. L zahrnuje body 23 až 26, M 27 a 28, pod N spadá obsahově samostatný závěrečný útok na kostnické konkluze a text dekretu *Cum in nonnullis*, pod písmeny O a P je pak zařazen konec textu. Jednotlivé konkluze jsou ovšem v textu vždy zřetelně odděleny buď pomocí nadpisů přímo v textu, pravidelně však i na okraji s příslušnou číslovkou. Proto je třeba hledat důvod této zdánlivě nepochopitelné diskrepance nikoliv v omylu písaře či kopisty, ale spíše ve snaze o jiný způsob členění textu, který si však zatím neumíme vysvětlit.

Takovéto marginální detaily totiž v kritických edicích zachycovány nejsou a ani nemohou být, což je důvodem, proč lze v rukopisném materiálu stále nalézt spoustu jednotlivostí, které si zaslouží pozornost nejen proto, že prozrazují cenné informace o způsobu práce s textem, ale i o jeho recepci a funkci. Tak tedy v tomto případě členění *Apologie* a existence rejstříku napovídá o systematické práci pozdějšího opisovatele, o způsobu vnímání psaného textu a o snaze o lepší orientaci v textu. Je třeba uvést, že pomůcky usnadňující orientaci v rukopisech vznikaly v západních oblastech latinského kulturního okruhu v souvislosti s rozvojem scholastiky již od 12. století.¹⁷ Jejich vznik měl celou řadu důvodů a někdy tyto pomůcky

¹⁷ Obecně k problematice těchto pomůcek srov. Rouse, Mary A. – Rouse,

nebyly novinkou, ale nový byl způsob jejich systematického a důmyslného použití. Téměř bez výjimky byl však jejich vznik těsně spojen s rozvojem biblického studia a následným rozvojem univerzitní vzdělanosti. Je ale třeba zdůraznit, že kromě biblických textů a jejich komentářů a některých „standardních“ autorit (jakými byl např. Augustin, Řehoř nebo Jeroným) a jiné scholastické literatury se tyto progresivní nástroje vyskytovaly spíše ojediněle.¹⁸ V českých zemích se s nimi začínáme častěji setkávat od 15. století – symptomaticky v době, kdy byl kladen důraz na analytickou práci s textem, protože úspěch české reformace do značné míry závisel na zpracování ohromného množství psaného materiálu, který by argumenty české strany podpořil. Pro základní orientaci v rukopisech se i v Čechách přelomu 14. a 15. století již používaly různé systémy označování složek nebo členění jednotlivých textových jednotek v rukopisech – zde lze zmínit především tzv. ukazovadla, která se dochovala u některých Husových spisů.¹⁹ Často se jednalo o díla, která mají souvislost s kázáním, a tedy s nutností rychlého vyhledávání informací. Náznaky podobného systému lze ovšem ojediněle najít i u textů, u kterých naznačené souvislosti nebyly vůbec zřetelné.²⁰ Ještě jinou funkci měly pak rejstříky a indexy, které byly v českém prostředí sestaveny k dílům anglického reformátora Jana Viklefa, u nichž došlo k posunu od primárně kazatelských pomůcek k pomůckám sloužícím pro rychlé nalezení informací při živé teologické diskusi.²¹ Na rozdíl od výše

Richard H.: *Authentic Witnesses: Approaches to Medieval Texts and Manuscripts*. Notre Dame, Indiana 1991.

- 18 Ponechávám stranou jejich výskyt v dílech například encyklopedických a přírodovědných, tedy těch, která měla návaznost na arabský kulturní okruh a jsou v této souvislosti irelevantní.
- 19 Systém označování kratších úseků v rámci kapitol pomocí písmen abecedy se v glossování literárních textů objevuje až koncem 14. století, srov. S a e n g e r , Paul: *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford, California 1997, s. 260. Husova ukazovadla jsou vlastně adaptací tohoto systému a dochovala se jen v případě některých jeho děl – z českých například u *Výkladů a Knižek o svatokupectví*, z latinských u *Postilla* a *De ecclesia*.
- 20 Podobný systém lze najít například u jediného z šesti dochovaných rukopisů prvního teoretického díla české reformní teologie, u *Regule Veteris et Novi Testamenti* Matěje z Janova (Archiv Pražského hradu Praha. Knihovna metropolitní kapituly, sg. C 64). Zajímavý je i doklad u dalšího díla Mikuláše z Drážďan *Tabule veteris et novi coloris* (Archiv Pražského hradu Praha. Knihovna metropolitní kapituly, sg. O 50).
- 21 Více k indexaci Viklefových děl H u d s o n , Anne: *The Hussite Catalogues of Wyclif's Works*. In: Husitství – Reformace – Renesance 1. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela. Vyd. J. Pánek – M. Polívka – N. Rejchrtová. Praha 1994, s. 401–417; t á ž : *Cross-Referencing in Wyclif's Latin Works*. In: *The Medieval Church: Universities, Heresy, and the Religious Life*. Ed. P. Biller – B. Dobson. Woodbridge 1999, s. 193–215.

zmíněných případů má však existence rejstříku u *Apologie*, která nebyla rozebírána při žádné veřejné disputaci ani nesloužila jako podklad pro kázání, funkci opět jinou a bylo by zajímavé si položit otázku, které a nakolik odlišné faktory mohly stát v pozadí vzniku uvedených nástrojů v jednotlivých případech. Záležela jejich existence pouze na osobě kopisty, v případě, že se takové pomůcky vyskytují pouze u jediné kopie textu? Mají snad souvislost s intencí autora originálního textu či s jím neovlivněnou následnou recepcí textu? Tyto otázky je ovšem pro pozdní období českého středověku potřeba prozkoumat z širší perspektivy a pro tento účel je existence zmíněných, z obsahového hlediska nepodstatných marginalií zásadní. Protože jim ale v edicích nebyl přisuzován velký význam a často v nich nejsou ani zachyceny, bude k tomu třeba podrobnějšího studia rukopisného materiálu i v případě vydaných literárních památek.²²

Dochované rukopisy *Apologie*

Vraťme se ale k vlastnímu znění *Apologie*, jehož rekonstrukce představuje další z edičních problémů, na které se v současnosti začíná pohlížet různými způsoby. Text tohoto díla lze najít v 15 rukopisech, tedy v počtu značně vyšším než uváděly starší soupisy Mikulášovy literární činnosti.²³ Pět rukopisů je dnes uloženo v Národní knihovně v Praze, další dva jsou dochovány v knihovně pražské metropolitní kapituly, jeden rukopis pochází z mikulovské dietrichsteinské knihovny a je dnes uložen v Brně. Ze zahraničních rukopisů se jeden exemplář nachází v rakouské Národní knihovně ve Vídni, v Německu se jeden rukopis dochoval v Univerzitní knihovně v Lipsku, v Zemském archivu v Koblenzi a v Městské knihovně v Budyšině, v Polsku se dvě kopie dochovaly v Jagellonské knihovně v Krakově a jedna v Univerzitní knihovně ve Vratislavi:

G – Národní knihovna Praha. Sg. IV G 15, f. 166r^a–192v^a

U – Národní knihovna Praha. Sg. III G 9, f. 71r–98r

²² Podrobně bylo toto téma prezentováno na konferenci „Jazyk a řeč knihy“ konané v říjnu 2008 v Praze a příspěvek pod názvem „Pomůcky pro orientaci v rukopisných knihách v období rané české reformace“ vyjde v tištěné podobě.

²³ Dosavadní soupisy Mikulášovy literární činnosti uvádějí pouze tři známé rukopisy *Apologie* – nejnovější a nejuplněnější z nich je Kaminsky, Howard. *The Works of Nicholas of Dresden*. In: *Master Nicholas of Dresden. The Old Color and the New*. Ed. H. Kaminsky – D. L. Bilderback – I. Boba – P. N. Rosenberg. Transactions of the American Philosophical Society N. S. 55/1. Philadelphia 1965, s. 28–34. Kaminského soupis byl u ostatních děl doplněn již jen v jednotlivostech.

- V* – Österreichische Nationalbibliothek Wien. Sg. 4937, f. 47r–66r
D – Národní knihovna Praha. Sg. XI D 9, f. 174r–201v
M – Moravská zemská knihovna Brno. Sg. Mk 102, f. 59r–80v
C – Biblioteka Jagiellońska Kraków. Sg. 2148, f. 29r–33r, 163r–179v
J – Biblioteka Jagiellońska Kraków. Sg. 1690, f. 243r^a–254v^b
B – Stadtbibliothek Bautzen. Sg. 8° 8, f. 135v–172r
L – Universitätsbibliothek Leipzig. Sg. 602, f. 243v^a–256r^a
E – Národní knihovna Praha. Sg. VII E 27, f. 38r–62r
F – Národní knihovna Praha. Sg. IX F 7, f. 1r–33v
K – Landeshauptarchiv Koblenz. Best. 701, sg. 198, f. 206r^a–229v^a
W – Biblioteka Uniwersytecka Wrocław. Sg. I Q 90, f. 245r–269r
O – Archiv Pražského hradu Praha. Knihovna metropolitní kapituly, sg. O XIII, f. 75r–86v
H – Archiv Pražského hradu Praha. Knihovna metropolitní kapituly, sg. O LXXIII, f. 150r–166r

Analýza genetických vztahů mezi těmito rukopisy očekávaně nepřinesla rekonstrukci stemmatu, jak tomu u literárních děl vrcholného středověku bývá často. Po několika dílčích kolacích se jako nejvhodnější základ pro kritickou edici jevil rukopis *G*, který se dá pokládat za jednu z nejvýznamnějších a nejstarších dochovaných literárních sbírek Mikulášova díla. Navíc v něm lze dvakrát najít vnočení 1417 a je tedy pravděpodobně starší než ostatní dochované rukopisy přinášející významnější exkurzy do Mikulášovy literární pozůstalosti²⁴ a i než ostatní rukopisy, ve kterých je *Apologie* dochovaná. Ke čtení obou písarů, kteří se zde na zapsání *Apologie* podíleli, lze ale vznést určité výhrady. Rukopis *G* sice přináší text *Apologie* celý a bez zásadních omisí a po několika dílčích kolacích se zdál být nejlepším. V jiném světle se ovšem ukázal po přípravě kompletního aparátu a po následném vyhodnocení všech růzností. Po jejich finálním prozkoumání se také nepodařilo jednoznačně prokázat, že by některý z dochovaných rukopisů *Apologie* byl cele opsán z jiného dochovaného rukopisu, z kolace byl vyloučen pouze jediný kapitulní rukopis *H*, který neposkytoval dostatek srovnávacího materiálu. Vyvstala tak otázka, zda edici znovu přepracovat na základě odlišného základního rukopisu, a v případě, že ano, zda přínos tohoto nového produktu bude odpovídat vynaloženému úsilí.

Podívejme se na kvalitu jednotlivých opisů podrobněji. Při tak vysokém počtu rukopisů muselo být základním srovnávacím kritériem pro hodnocení jednotlivých kopií zjištění poměru jejich samostatných růzností a čtení přicházejících ve skupině. Kvůli různému dochování textu v jednotlivých

²⁴ Za takové se dají pokládat rukopisy *M*, *C* a *B*.

rukopisech byla statistika rozdělena do tří částí – první část končí tam, kde končí text v rukopise *O* (jedná se zhruba o jednu třetinu celého textu); druhá část potom pokračuje do konce šesté konkluze a uzavírá ji začátek dekretu *Cum in nonnullis*, kde končí text v rukopisech *J* a *W*; třetí část pak zabírá text od tohoto místa až do konce. Následující tabulka přináší počet různočtení všech rukopisů dle jednotlivých částí, v jejichž rámci jsou odlišena samostatná různočtení (A) a různočtení skupinová (B):

	1. ČÁST			2. ČÁST			3. ČÁST			CELKEM		
	A	B	Celkem	A	B	Celkem	A	B	Celkem	A	B	Celkem
G	48	13	61	67	11	78	14	7	21	129	31	160
U	14	44	58	35	46	81	10	8	18	59	98	157
V	42	45	87	91	42	133	19	25	44	152	112	264
D	60	43	103	123	56	179	48	17	65	231	116	347
M	42	59	101	101	71	172	42	14	56	185	144	329
C	16	98	114	17	102	119	24	8	32	57	208	265
J	58	106	164	101	121	222	–	–	–	[159]	[227]	[386]
B	65	53	118	142	55	197	32	18	50	239	126	365
L	125	62	187	215	62	277	73	18	91	413	142	555
E	37	41	78	84	44	128	31	17	48	152	102	254
F	39	45	84	64	61	125	47	21	68	150	127	277
K	31	51	82	70	60	130	27	14	41	128	125	253
W	42	46	88	106	59	165	–	–	–	[148]	[105]	[253]
O	52	48	100	–	–	–	–	–	–	[52]	[48]	[100]

Jak je vidět, nejbližše konstituovanému textu stojí dva rukopisy, konkrétně *G* a *U*, jejichž počty různočtení se na rozdíl od ostatních příliš neliší. Kromě rukopisů *U*, *C* a *J* celkový počet samostatných čtení u jednotlivých rukopisů převyšuje počet různočtení ve skupině. Převahu skupinových různočtení u rukopisů *C* a *J* lze pak vysvětlit jejich společnou předlohou, která snad měla blízko k předloze *G*, ovšem skupina je defektní (v *J* chybí závěr, v *C* je pořadí textu zpréházené). Od předlohy *G* nebyla daleko ani předloha rukopisu *U*, graficky nijak pěkného adepta na nový základní text.

Pro další rozhodování byla v rámci samostatných čtení dále odlišena taková, která jsou na daném místě zcela ojedinělá, a ta, která přináší samostatné čtení v místě, kde se vyskytuje i jiné různočtení dalšího či dalších rukopisů. Poměr mezi těmito dvěma kategoriemi v rámci ojedinělých čtení jednotlivých rukopisů přináší další tabulka, ve které jsou hodnoty vyjádřeny procentuálně a zaokrouhleny na jedno desetinné místo. Rozdělení na tři části zůstává i zde – do kategorie A spadají zcela ojedinělá různočtení, kategorie B pak vyjadřuje samostatná různočtení na místě s různočtením dalších rukopisů:

	1. ČÁST		2. ČÁST		3. ČÁST		CELKEM	
	A	B	A	B	A	B	A	B
G	81, 2	18, 8	83, 6	16, 4	85, 7	14, 3	82, 9	17, 1
U	78, 6	21, 4	88, 6	11, 4	60	40	81, 4	18, 6
V	88, 1	11, 9	87, 9	12, 1	78, 9	21, 1	86, 8	13, 2
D	91, 7	8, 3	94, 3	5, 7	87, 5	12, 5	92, 2	7, 8
M	83, 3	16, 7	89, 1	10, 9	88, 1	11, 9	87, 6	12, 4
C	68, 8	31, 2	88, 2	11, 8	70, 8	29, 2	75, 4	24, 6
J	84, 5	15, 5	89, 1	10, 9	–	–	[87, 4]	[12, 6]
B	92, 3	7, 7	88, 7	11, 3	81, 3	18, 7	88, 7	11, 3
L	95, 2	4, 8	94, 4	5, 6	86, 3	13, 7	93, 2	6, 8
E	83, 8	16, 2	91, 7	8, 3	87, 1	12, 9	88, 8	11, 2
F	82, 1	17, 9	92, 2	7, 8	85, 1	14, 9	87, 3	12, 7
K	83, 9	16, 1	85, 7	14, 3	70, 4	29, 6	82	18
W	95, 2	4, 8	84	16	–	–	[87, 2]	[12, 8]
O	80, 8	19, 2	–	–	–	–	[80, 8]	[19, 2]

Také ojedinělá různočtení u všech rukopisů značně převyšují počet čtení na místě s dalšími samostatnými čteními jiných rukopisů, a tak i tyto počty potvrzují fakt, že každý rukopis přináší text do značné míry samostatný a z edice nemohl být vyřazen.

Teprve po zhodnocení, které bylo provedeno na základě několika dílčích kolací,²⁵ bylo možné přistoupit k hodnocení dalších aspektů: různočtení na základě jejich kvality (tj. obsahu), v případě citátů srovnání s autorským citátem, či pokud to nebylo možné s originálním pramenem, nebo konečně i porovnání obsahů jednotlivých kodexů, ve kterých byly jednotlivé kopie *Apologie* zapsány. Po zhodnocení omisí, přídavků a kvality různočtení a dalších parametrů vyplynuly na povrch bližší vztahy mezi některými rukopisy. Konkrétně se zdá, že původně za základní rukopis zvolený *G* se jeví poměrně samostatně, dále že rukopis *U* má od konstituovaného textu dokonce méně odchylek, často i „lepší“ čtení, ale je prokazatelně mladšího data a má jednu zásadní dlouhou omisi známou z jiných Mikulášových děl.²⁶ Dá se tedy říci, že oba rukopisy sice vznikly ve zhruba stejné době, ale musely být opsány z jiných předloh. Častěji se pak dohromady objevuje skupina rukopisů *VDM*, která má blízko i k rukopisu *B*, ten však osciluje mezi touto skupinou a další, tvořenou rukopisy *LEFW*, s níž ho ovšem pojí

²⁵ Data v obou tabulkách zachycují situaci kompletního textu, tedy toho, který vznikl až po přípravě aparátu celého textu na základě rukopisu *G*.

²⁶ Jedná se o delší úsek ve třetí konkluzi, který je organickou součástí prezentovaného argumentu a který se doslovně čte i v Mikulášových dílech *Sermo ad clerum Nisi manducaveritis*, *De quadruplici missione* a *Replica*.

závažnější různočtení. V rámci skupiny *BLEFW* se výrazněji dohromady projevují rukopisy *FW* a samostatněji kromě *B* i *L*, který se svými 93,2 % samostatných čtení se od ostatních rukopisů vzdaluje nejvíce a i obsahově se jedná o rukopis poměrně samostatný. Samostatněji se projevuje i rukopis *K*, který přináší celou řadu jinde se nevyskytujících krátkých glos, v několika případech dokonce staročeských. Nejzřetelnější souvislost lze pak najít mezi krakovskými rukopisy *C* a *J*, které ale byly opsány z různých předloh. Zde je třeba dodat, že ani znění starého tisku, otištěného na základě neznámého rukopisu Hermannem von der Hardtem v roce 1698, se nedá ztotožnit se zněním některého z dochovaných rukopisů. Předlohou tisku snad mohl být rukopis blízký rukopisu *L*, ale i mezi nimi existuje příliš velký počet různočtení. Hardtův tisk naopak obsahuje celou řadu míst porušených, která se nedají vždy vysvětlit vydavatelovým nepřesným čtením a v důsledku tedy akcentují rozdíly mezi zněním textu rekonstruovaného na základě jediného rukopisu a rukopisů dalších, potažmo tedy nutnost kritické edice.

Jak se dalo očekávat, při tak vysokém počtu kopií bylo stanovení stemmatu nemožné stejně jako přesnější určení genetických skupin rukopisů, než jaké bylo v náznamech představeno. Jako nejvhodnější kopie pro základní text kritické edice se jeví dva rukopisy, oba dva jsou si ale značně blízké a v obou případech existují závažná *pro* i *contra*. Volba základního rukopisu závisí samozřejmě jen a jen na editorovi, který ovšem doufá, že různorodost variant dostatečně zřetelně a komplexně zachytí v aparátu. Textověkritický aparát u textů s bohatou textovou tradicí plní tedy o to důležitější funkci, protože pro podrobné poučení o jednotlivých různočteních a vztazích mezi rukopisy jsou čtenáři odkázáni právě na něj.

Exkurz 2.: Ortografie

Díky současným hlubším znalostem o středověké latině už edice v textověkritickém aparátu nezachycují některé běžné aspekty středověkých latinských děl. Jak tento veskrze pozitivní posun může mít i marginálně negativní důsledky ve stručnosti zmíní poslední poznámka. Poslouží k ní text *Apologie* dochovaný v kodexu v Zemském archivu v Koblenzi, jenž byl opsán během první poloviny 15. století v Čechách a o jehož dataci, autorství či vlastnictví se více konkrétního říct nedá.²⁷ Tato kopie byla opsána jedním písařem ve dvou sloupcích nepříliš pohlednou gotickou kurzívou, červeně jsou v textu zvýrazněny kapitálky, rubriky a podtržení citátů. Jedná se o poměrně spolehlivou kopii bez delších omisí. Pro písaře je typické zaměňování ablativního

²⁷ *Mittelalterliche Handschriften im Landeshauptarchiv Koblenz* 2. Die nichtarchivischen Handschriften der Signaturengruppe Best. 701 Nr. 191–992. Hrsg. von E. Overgaauw. Wiesbaden 2002, s. 71–76.

e/i u substantiv, stejně jako častěji se vyskytující záměny slovesných tvarů *militare/militari*, které v obou případech odpovídá specifčnosti grafického vyjádření. Častěji se setkáme i s typicky středověkým zápisem *b* jako *v* (*observavit/observabit*), u názvů kánonů kanonického i u citací civilního práva najdeme časté zkomoleniny. Grafické varianty, které písař používá, jsou ovšem tak jedinečným dokladem pro problematiku grafického zápisu a vlivu písařských dispozic či indispozic, že je třeba se o nich zmínit podrobněji. Při rekonstrukci textu nejsou sice takové varianty jako pouhá grafika v aparátu zohledňovány, ale z hlediska jiných vědních oborů může jít o natolik zásadní doklady, že se jejich nezachycením ztrácí potenciálně zajímavý materiál. Na první pohled totiž některé z nich editor zamítne jako zřetelné písařské chyby, běžné grafické varianty nebo typické doklady národnostní výslovnosti. V úvodu k edici se tak čtenář dozví nanejvýš formou stručné poznámky, že písař byl ovlivněn svou například německou výslovností. Některé grafické varianty se ale žádným takovým způsobem vysvětlit nedají a za současných okolností tak vypadnou ze zřetele nejen středověkých latinských slovníkářských prací či gramatik, ale i všech ostatních oborů, což může být škoda. Tak se nedá vysvětlit rozkolísaný grafický zápis *convivium* jako *confvium* i *convifium*, ale ani třeba častější záměna *vixero* jako *dixero* či *luteas* místo *lupeas*, které jako by svědčily o písařově dysgrafii či dyslexii. Editor často jako písařskou chybu zamítne tvar, jehož vznik sice neumí popsat, ale jako smysl nedávající variantu ji nebere v potaz.

Díky obrovské práci předchozích generací medievistů se v edicích již nesetkáme s klasicizováním středověkých tvarů či se zachycováním různocnění typu *caput : capud*, protože o podobě středověké latiny toho dnes víme více. Přesto však to, že některé tvary ani za současného stavu vědomostí o středověké latině stále neumíme vysvětlit, by nás nemělo svádět k jejich přehlížení. Existují pochopitelně evidentní a popsitelné písařské chyby, ovšem některé varianty se do této kategorie zkrátka nehodí. Aparát by se samozřejmě neměl grafickými variantami přetěžovat. V ojedinělých případech je ovšem zaznamenání výjimečných tvarů k dobru edice, nikoliv k její škodě, za což si však editor často vyslouží kritiku. Problémem totiž je, jak na takové varianty poukázat, pokud editor nechce uplatňovat nedokonalá nebo neodůvodnitelná pravidla pro výběr. Nelze dost dobře zdůvodnit aparátní poukaz na jedinečný tvar *prugdolor*, pokud je vynecháno *dyabulo*, neobstojí zaznamenání smysluplného *sceleriter* místo *celeriter* a vynechání *vel* jako variantního tvaru k *fel* na místě, kde v kontextu nedává smysl. Zachycení takto zajímavých grafických variant by jistě pro mnohé obory bylo neodmyslitelným přínosem. Nicméně uživatelé či recenzenti edicí je mohou apriorně odsoudit s tím, že se ve většině případů přece jedná o běžnou středověkou grafiku. Je třeba zdůraznit, že ani naznačené případy po-

chopitelně není možné zaznamenávat do aparátu, ale zasloužily by si snad alespoň umístění do appendixu i v případě, že jejich existenci editor neumí zdůvodnit a nemůže tedy jejich výčet nabídnout jako doklad nějakého konkrétního jevu.

Závěr

Pokud má edice zprostředkovávat uživateli text v podobě co nejvěrnější originálu, měl by její aparát skýtat materiál pro co nejširší skupinu uživatelů – laikové jej sice nepoužijí, poučení čtenáři jej ale využijí. V případě *Apologie* byl text otištěný v 17. století na základě jednoho jediného rukopisu a užívaný badateli až do současnosti velmi odlišný od znění, které četli, znali a používali Mikulášovi současníci. Tato podoba tak na dlouho deformovala představu nejen o jeho znění, ale i o grafické podobě. Proto je záhodno představit bohatou textovou tradici tohoto textu v celé její šíři. Otázky po smyslu zachycení různocnění všech rukopisů jsou často vyvolány aparátem neúměrně přetíženým banalitami jiného typu, které je schopen vyprodukovat badatel poučený v paleografii, nicméně bez hlubšího kodikologického rozhledu. Ve srovnání s například zaznamenáváním písařských oprav či škrťů, které se kupodivu i dnes často v aparátech objevují a které s jistotou nevypovídají o písaři ani to, že měl špatný den, je zachycení neobvyklých grafických variant přínosnější. Stejně tak i přehledy glos, které se tradičně v edicích vyskytují, které však v případě, že nejsou ničím jiným než upozorněním na obsah textu, mimo vztah k danému kodexu ztrácí svoji výpovědní hodnotu a tím i existenční smysl. Nejen výše zmíněné aspekty středověkých kodexů mají svébytné místo v posuzování literárních památek jako nositelů jedinečných informací o středověké kultuře a pouze jejich studium v širším kodikologickém kontextu může vést k odhalení tajemství, která středověké rukopisy stále ukrývají.

SED PRUGDULOR, FINIS SINE FINE: ÜBER DIE EDITION DER APOLOGIE DES NIKOLAUS VON DRESDEN

Die Notwendigkeit interdisziplinärer Herangehensweisen in den Humanwissenschaften hat – zusammen mit der Tatsache, das rasch ein immer größerer Bestand an handschriftlichem Material zugänglich gemacht wird – in letzter Zeit eine Erhöhung der editorischen Tätigkeit mit Blick auf das mittelalterliche Schriftmaterial zur Folge. Die entsprechenden Ergebnisse sind jedoch, was die Qualität anbetrifft, sehr unterschiedlich, wobei der vorliegende Beitrag in diesem Zusammenhang einige Aspekte der traditionellen editorischen Arbeit beleuchtet.

Als modellhaftes Beispiel dient die *Apologie*, eine Schrift des deutschen Reformators Nikolaus von Dresden, in der der Verfasser das Verbot des vom Konstanzer Konzil im Jahre 1415 verbotenen Laienkelches kritisiert. Die *Apologie* wird im Kontext der damaligen literarischen Produktion vorgestellt und auf der Grundlage einer Analyse ihrer Genesis kann aufgezeigt werden, wie die Handschriften die komplizierte Struktur dieses Textes reflektieren und wie einige bislang nicht untersuchte Handschriftendetails beim Verständnis ihrer Entstehung zu helfen vermögen. Im Zusammenhang mit der komplizierten Struktur der *Apologie* wird zudem detailliert das einzigartige thematische Register vorgestellt, das in einer einzigen Handschrift gefunden wurde und das Details über die Rezeption und Funktion des Textes verrät. Einige der nicht zu erklärenden Diskrepanzen im Rahmen des präsentierten Registers und deren Vergleich mit zeitgenössischen Standardhilfswerken, die der Orientierung in den Handschriften dienten, rufen Fragen hervor, deren Beantwortung neue Informationen hinsichtlich der Art und Weise der Rezeption von Texten am Ausgang des Mittelalters bieten könnten, auf die der vorliegende Beitrag hinweist.

Der Beitrag analysiert zudem die konkreten Schwierigkeiten bei der Ermittlung der Texttradition sowie der Bestimmung der genetischen Beziehungen zwischen den einzelnen Handschriften bei den in zahlreichen Exemplaren überlieferten mittelalterlichen Schriften. Ein kurzer Exkurs zeigt nachfolgend auf, wie einige orthographische Besonderheiten übersehen werden können, die als geläufige graphische Varianten in kritischen Editionen nicht auftauchen, zum Schaden zahlreicher Fächer.